

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Олеся Харківська

**ЯВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ
ВИСВІТЛЕННІ**

навчально-методичні матеріали

**для студентів денної та заочної форм навчання
філологічного факультету
спеціальності 014 Середня освіта
предметної спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)
освітньої програми «Українська мова і література.
Англійська мова і література»**

Ужгород 2021

УДК 811.161.2'36-112(076)

X – 23

Рекомендовано до друку кафедрою української мови філологічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол № 8 від 15 червня 2021 року.

Укладач –

О.В. Харківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рецензенти –

О.В. Лавер, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

І.Я. Філак, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Відповідальна за випуск –

Н.Ф. Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Явища української мови в історичному висвітленні: навчально-методичні матеріали для студентів денної та заочної форм навчання філологічного факультету спеціальності 014 Середня освіта спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітньої програми «Українська мова і література. Англійська мова і література» / Уклад. *О.В. Харківська*. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2021. 40 с.

Навчально-методичні матеріали призначені для проведення практичних занять зі студентами денної та заочної форм навчання філологічного факультету спеціальності 014 Середня освіта спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітньої програми «Українська мова і література. Англійська мова і література», які вивчають історичну граматику української мови відповідно до навчального плану. Мета видання – допомогти студентам здобути навички практичного застосування теоретичних знань.

ЗМІСТ

Передмова	4
Програма навчальної дисципліни «Явища української мови в історичному висвітленні»	8
Рекомендована література	10
Практичне заняття № 1. «Явища української мови в історичному висвітленні» як наукова і навчальна дисципліни.....	13
Практичне заняття № 2. Українська мова у зв'язку з іншими слов'янськими мовами	14
Практичне заняття № 3. Формування звукової системи давньокіївської мови дописемного періоду	15
Практичне заняття № 4. Структура складу	17
Практичне заняття № 5. Звукові процеси у східнослов'янських мовах (до появи писемних пам'яток).....	18
Практичне заняття № 6. Історія редукованих голосних [ъ] та [ь] та наслідки їхнього занепаду у голосних та приголосних звуків	20
Практичне заняття № 7. Історична морфологія. Іменник.....	21
Практичне заняття № 8. Історична доля займенників	23
Практичне заняття № 9. Становлення прикметника	24
Практичне заняття № 10. Числівник.....	25
Практичне заняття № 11. Становлення дієслівних форм української мови	26
Практичне заняття № 12. Прислівник та службові частини мови.....	28
Тексти для аналізу	31
Речення для аналізу.....	32
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 з дисципліни «Явища української мови в історичному висвітленні»	34
Зразок модульної контрольної роботи № 1.....	35
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2 з дисципліни «Явища української мови в історичному висвітленні»	36
Зразок модульної контрольної роботи № 2.....	37
Питання до іспиту з курсу «Явища української мови в історичному висвітленні» для студентів 2 курсу українського відділення філологічного факультету	38

ПЕРЕДМОВА

Кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від сучасної української літературної мови. Така відмінність свідчить про постійний розвиток мови – зміни звукового складу, лексичного арсеналу, граматичних виявів. Отже, мова – явище динамічне, а не статичне. Мова перебуває так само в безперервному русі, як і будь-який інший живий організм. Відповідно за останні 30 років, що минули, деякі погляди на історію українського мовознавства докорінно змінилися. Цьому сприяли праці О. Горбача, І. Огієнка, Ю. Шевельова та ін., які раніше були недоступні.

Курс «Явища української мови в історичному висвітленні» повинен дати студентові глибокі знання з історії розвитку звукової системи (фонетика), граматичної будови (морфологія, синтаксис) та словникового складу української мови від найдавніших часів до наших днів, підготувати студентів до вивчення курсу історії української літературної мови, обґрунтувати мовні факти, процеси та закономірності розвитку сучасної української мови, проникнути в їх суть.

Опрацьовуючи історичну граматику української мови, треба насамперед чітко усвідомити завдання і зміст курсу, зосередити увагу студентів на основних питаннях програми з тим, щоб домогтися ґрунтовного засвоєння ними матеріалу в цілому.

Метою курсу «Явища української мови в історичному висвітленні» – закласти міцні основи для історичного сприйняття студентами явищ української мови всіх рівнів; прищепити студентам потребу в оволодінні прийомами; ознайомити їх із сучасними поглядами на походження й розвиток української мови, формувати в студентів здатність критично оцінювати поверхові, ненаукові та інші антиісторичні явища, спираючись на позитивний українознавчий набуток ХІХ – ХХІ ст.

Завдання курсу – сформувати в студентів уміння користуватися джерелами з історії української мови (підручники, посібники, наукові монографії і статті, етимологічні, історичні, енциклопедичні словники тощо) і самостійно здобувати нові знання;

– показати процес виникнення та розвитку української мови, формування її фонетичної і фонологічної систем, граматичної будови – морфології і синтаксису, зміни лексичного складу і фразеології;

– розвивати логічне мислення студентів, здатність до наукового пошуку і педагогічної творчості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- основні факти про розселення і діалектне розшарування давніх слов'ян;
- історію виникнення української мови, періодизацію розвитку, основні джерела вивчення, роль народнорозмовного джерела у становленні найважливіших ознак української мови;
- найважливіші фонетичні закони та інші мовні риси, успадковані давньоукраїнською (давньоруською, давньокиївською, руськоукраїнською) мовою із спільнослов'янської мови-основи;
- комплекс мовних рис, якими українська мова відрізняється від інших слов'янських мов;
- дискусійні питання про походження української мови;
- прийоми застосування порівняльно-історичного аналізу до українського мовного матеріалу.

уміти:

- читати, розуміти й аналізувати фрагменти текстів із давніх писемних пам'яток;
- давати аргументовані історичні коментарі до фонетичних, морфологічних, синтаксичних мовних явищ сучасної української літературної мови і діалектів;
- розрізняти в науковій і навчальній літературі прийнятні і неприйнятні інтерпретації історії мовних явищ;
- фахово аналізувати мовні явища і засвоювати історичні норми сучасної української мови;
- пояснювати сутність закону відкритого складу та застосовувати його наслідки в системі голосних і приголосних;
- виявляти зміни в системі голосних та приголосних, пов'язані із занепадом зредукованих;
- виявляти навички застосування порівняльно-історичного методу;
- визначати роль і місце внутрішньомовних і позамовних чинників у розвитку граматичних значень і форм;
- робити граматичний аналіз іменних частин мови;
- аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій дієслова (виду, способу, часу, особи, числа).

Важливе значення при вивченні курсу історичної граматики має застосування порівняльно-історичного методу, Проте потрібно пояснити, у яких межах можна і доцільно використовувати цей метод.

При аналізі історії звуків, форм слів і синтаксичної будови факти української мови треба пов'язувати з фактами споріднених мов – російської та білоруської, а спільні для них явища – з явищами інших слов'янських мовних

груп, показуючи на конкретних прикладах, що спільні і відмінні риси сучасних слов'янських мов свідчать про різні ступені мовної спорідненості цих народів у різні епохи їх формування.

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких компетентностей:

ЗК1 – Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної галузі, її місця в загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя

ЗК3 – Здатність діяти соціально, відповідально та свідомо.

ЗК5 – Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК7 – Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК8 – Здатність спілкуватися державною мовою усно і письмово.

Лінгвістична (ФКЛ) – здатність практично користуватися мовною системою відповідно до норм конкретної мови і культури на основі набутих знань про рівневу структуру цієї системи та усвідомлення особливостей мовних явищ.

Науково-дослідницька(ФКНД) – здатність використовувати сучасні наукові методи філологічних і педагогічних досліджень, добирати, аналізувати, систематизувати й синтезувати фактичний лінгвістичний, літературний чи методичний матеріал; узагальнювати підсумки виконаного дослідження та формулювати його новизну; оформляти згідно з сучасними вимогами та презентувати результати наукового дослідження в усній чи письмовій формі, послуговуючись відповідним термінологічним апаратом. Наукові і науково-педагогічні дослідження в галузях філології і методик викладання філологічних дисциплін.

Культурологічна (ФККЛ) – базові загальні знання; розуміння культури і звичаїв інших країн; здатність і готовність удосконалювати і розвивати свій інтелектуальний і загальнокультурний рівень; знання кращих творів вітчизняної і світової літератури.

Проектувальна (ФКП) – планування та управління проектами; здатність до аналізу і синтезу; готовність забезпечувати навчально-виховний процес відповідною навчально-методичною документацією, програмами, планами та інноваційними проектами; готовність на основі аналізу здійснювати прогнозування основних показників, що характеризують розвиток педагогічної системи.

Теоретичне значення курсу дає можливість: зрозуміти основні процеси виникнення, формування і розвитку української мови; з'ясувати походження термінів *Україна* та *українська мова*; проаналізувати мовні явища та з'ясувати основні причини їхньої появи; усвідомити зв'язок між окремими мовними

рівнями, а також зрозуміти мову як суспільне явище, яке є надбанням людства і перебуває в безперервному русі.

Практичне значення курсу направлене на те, щоб допомогти студентам глибше зрозуміти основні процеси формування сучасної української літературної мови, зокрема фонологічні, орфографічні та орфоепічні процеси; фахово аналізувати мовні явища, які склалися в умовах історичного розвитку української мови; правильно читати давні писемні пам'ятки, розуміти їх, впізнавати орфографічні, морфологічні та лексичні особливості тощо.

Начально-методичні матеріали побудовані відповідно до навчального плану, містять теми практичних занять та практичні завдання до них. *Мета видання* – допомогти студентам здобути навички практичного застосування теоретичних знань.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЯВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ»

МОДУЛЬ 1 ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ХАРАКТЕРИСТИКА КУРСУ «ЯВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ»

Тема 1. «Явища української мови в історичному висвітленні» як наукова і навчальна дисципліни. Предмет, завдання і значення курсу «Явища української мови в історичному висвітленні», зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами. Джерела вивчення історії української мови. Специфіка порівняльно-історичного у дослідженні історії мови. Погляди О.В.Востока на порівняльно-історичний метод.

Тема 2. Українська мова у зв'язку з іншими слов'янськими мовами. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період. Значення термінів *спільносхіднослов'янська мова, давньоруська мова, київськоруська (києворуська) мова, давня руськоукраїнська (давньоруськоукраїнська, українськоруська) мова, давньокиївська мова, протоукраїнська мова, проукраїнська мова, давньоукраїнська мова, староукраїнська мова* у вивченні української мови. Походження української мови і назви *Україна*. Періодизація історії української мови за В.Німчуком та Ю.Шевельовим. Вивчення найдавніших писемних пам'яток.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ФОНЕТИКА

Тема 3. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду. Вокалізм та консонантизм давньоіндоєвропейської мови. Пом'якшення приголосних у сполученні з [j]. Звукосполучення [gj], [kj], [xj]; [zj], [sj]; [rj], [lj], [nj]; [dj], [tj]; [zgj], [skj], [stj]; губні + [j]. Перша, друга, третя палаталізації.

Тема 4. Структура складу. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм. Асимілятивні та дисимілятивні процеси на межі складу. Втрата приголосного в кінці слова. Явище протези. Поява носових [ɛ̃] та [ɔ̃]. Монофтонгізація дифтонгів. Чергування голосних фонем, вкликана перебудовою складів.

Тема 5. Звукові процеси у східнослов'янських мовах. Звукова система східнослов'янських прадіалектів (VI – VII ст.). Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm]. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження. Втрата початкового звука [j] перед [u]. Історія носових голосних в протоукраїнських діалектах. Зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tɔlt], [telt] і непослідовність цього явища. Розвиток повноголосся як специфічної риси сучасної української мови. Наслідок рефлексів [ort], [olt] в українській мові. Розвиток фарингального [h].

Тема 6. Звукові зміни, пов'язані з появою писемних пам'яток. Редуковані голосні [ъ], [ь] в історії розвитку мови. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних. Чергування [o], [e] з [ø]. Подовження голосних [o], [e] та їх наступні зміни. Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Так зване друге повноголосся. Історія голосного, позначуваного літерою ъ («ять»). Поява «нового ятя».

Тема 7. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних. Спрощення нових груп приголосних. Утрата звука [l]. Вставні приголосні [d] і [t]. Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Ствердіння приголосних перед голосним [e] та перед колишнім голосним переднього ряду [и]. Історія етимологічних [i] та [ы]. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи]. Зміна [л] в [љ]. Чергування [y] з [ў] та [i] з [й] у певних фонетичних умовах. Історія губних. Характер стародавнього [в]. Поява звука [ф]. Зміна [o] в [a]. Зміна [e] в [a]. Зближення [o] з [y]. Втрата початкового голосного. Протетичні приголосні. Приголосні перед [ä] з [ę]. Зміни у вимові [p], [p']. Зміни у вимові африкати [ʒ'].

МОДУЛЬ 2 ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МОРФОЛОГІЯ

Тема 8. Історична морфологія. Іменник. Загальна характеристика граматичних категорій іменника (роду, відмінка, числа, збірності й одиничності, істот і неістот). Типи давніх іменних основ: іменники з основами на -ā, -jā; іменники із колишніми основами на -ō, -jō; іменники із колишніми основами на -ū, -j; іменники з колишньою основою на ū та основами на приголосний.

Тема 9. Історична доля займенників. Загальна характеристика особових та зворотного займенників. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових займенників.

Тема 10. Становлення прикметника. Походження категорії прикметника та його взаємозв'язок з іменником. Словотвір прикметників. Історія форм іменних прикметників. Історія форм займенникових (членних) прикметників. Ступенювання прикметників.

Тема 11. Числівник. Походження і джерела становлення числівникових слів. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов'янській мові. Джерела становлення українських числівників. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діахронічний аспект.

Тема 12. Загальна характеристика дієслова. Основи і класи дієслів. Історія граматичних категорій дієслова (перехідність / неперехідність, вид, особа, число, час, спосіб, стан). Історія форм теперішнього часу. Історія форм майбутнього часу. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу. Інфінітив і супін. Історія форм дієприкметників та дієприслівників.

Тема 13. Історія становлення дієслівних форм минулого часу. Прості форми минулого часу (аорист, імперфект). Складені форми минулого часу (перфект, плюсквамперфект).

Тема 14. Прислівник та службові частини мови. Формування і розвиток прислівникової системи української мови. Творення прислівників. Формування прийменників, сполучників, часток і вигуків. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток і вигуків сучасної української мови.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 1. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 184 с.
3. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 2. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 92 с.
4. Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.
5. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / за ред. О.П. Безпалька та ін. Київ: Радянська школа, 1962. 510 с.
6. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / за ред. М.А. Жовтобрюха та ін. К.: Вища шк., 1980. 319 с.
7. Історія української мови: Фонетика / [В.В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
8. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В.О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
9. Історія української мови: Морфологія / [М.А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук думка, 1978. 539 с.
10. Історія української мови: Синтаксис / [Г.П. Арполенко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 503 с.
11. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с. (Серія «Альма-матер»)
12. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Вид. друге, виправлене та доповнене. Львів, 2014. 297 с.
13. Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 206 с.

Додаткова

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 244 с.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 9–216.
3. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 217–569.
4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *II Міжнар. конгрес україністів: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України.* Львів, 1993. С. 7–12.
5. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. *Історія української мови: Хрестоматія; упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко.* Київ: Либідь, 1966. С. 206–225.
6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.
7. Жовтобрюх М.А. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови. *Вісник львівського університету. Серія філологічна. Вип. 13: Іван Франко і питання мовознавства.* Львів: Вища школа, 1983. С. 3–11.
8. Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наук. думка, 1987. 327 с.
9. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство.* 1986. № 6. С. 55–62.
10. Колоїз Ж. Історична граматики української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
11. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство.* 1992. № 5. С. 3–11.
12. Лєснова В.В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форми навчання. Вид. 2-е, доп. Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. 169 с.
13. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян; відп. ред.О.М. Трубачов. Київ: Наук. думка, 1976. 183 с.
14. Німчук В.В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство.* 1997. № 6. С. 3–14.
15. Павленко Л.П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: РВВ Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. 190 с.

16. Павленко Л.П. Історична грамати́ка української мови: навч.-метод пос. для студ. спец. «Українська мова та література». Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 52 с.
17. Півторак Г.П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2002. С. 268–272.
18. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
19. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.
20. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наук. думка, 1985. 232 с.
21. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наук. думка, 1971. 315 с.
22. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів. Ч. I. Київ: Рад. шк., 1964. 234 с.
23. Скляренко В.Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 15–33.
24. Сучасна українська літературна мова: за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища шк., 1992. 449 с.
25. Сучасна українська літературна мова: Фонетика; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1967. 436 с.
26. Сучасна українська літературна мова: Морфологія; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.
27. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
28. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.
29. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *II Міжнар. конгрес україністів*: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України. Львів, 1993. С. 54–66.

Практичне заняття № 1. «Явища української мови в історичному висвітленні» як наукова і навчальна дисципліни

2 год

1. Предмет, завдання і значення курсу «Явища української мови в історичному висвітленні».
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод.
5. Елементи історичної граматики у викладанні мови в загальноосвітній школі.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 3–9.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 3–17.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5–9;

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. **Виконайте вправи 16, 21** зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 15.
2. **З'ясуйте значення термінів:** *спільнослов'янська мова (=праслов'янська) (див. ЕУМ: с. 633, 517), давньоукраїнська мова (див. ЕУМ: с. 129), давньоруська мова (див. ЕУМ: с. 129), старослов'янська мова (див. ЕУМ: с. 640), староукраїнська мова (див. ЕУМ: с. 641), церковнослов'янська мова (ЕУМ: с. 782).*

3. Заповніть таблицю зв'язків історичної граматики з іншими науковими дисциплінами (лінгвістичними / нелінгвістичними)

№		Назва дисципліни	Коротка характеристика взаємозв'язків
1.	лінгвістичні		
	нелінгвісти		

Практичне заняття № 2. Українська мова у зв'язку з іншими слов'янськими мовами

2 год

1. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період.
2. Походження української мови і назви *Україна*.
3. Періодизація історії української мови.
4. Походження східнослов'янської писемності.
5. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 10–26.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 17–67.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 10–27.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. Виконайте вправи 64, 65, 92 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 27, 28, 32.
2. Розмістіть у послідовності періоди розвитку української мови та проаналізуйте їх. З'ясуйте, кому належить подана періодизація:

спільносхіднослов'янський період, давньоукраїнський період, праїндоевропейський період, новий український період, староукраїнський період, спільнослов'янський період, сучасний український період.

3. Прочитайте післямову до Остромирового Євангелія і перекладіть текст українською мовою. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.

Глава тебе господи царю небесьныи. яко подобн мя написати евангелие се. почахъ же е писати. Въ лето .6564. А окончяхъ е въ лето .6565. Написахъ же евангелие се. равоу божию нареченоу сущоу въ крещении носифъ. а мирьскы остромиръ. близокоу сущоу изяславоу кънязоу. изяславоу же кънязоу тогда предръжящоу обе власти и отца своего ярослава. и брата своего володимира. самъ же изяславъ кънязь. правлааше столъ отца своего ярослава кыеве. А брата своего столъ поручи правити близокоу своему остромироу нове городе. Мънога же лета дароуи въсъттяжавъшоумоу евангелие се. на оутешение мъногамъ дүшамъ кръстияньскамъ. да и емоу господь богъ благословение святыхъ евангелистъ. и иоана. матфеа. лоуки. марка. и святыхъ праотець. Авраама. и исаака. и някова. самому емоу. и подроужию его. феофане. и чядомъ ею. и подроужиемъ чадъ ею. съдравьствоуите же мънога лета. съдрьжаше пороучение свое. АМИНЪ.

Азъ григорин дияконъ. написахъ евангелие е. да иже горазнее сего напише. то не мози зазьрети и мене грешникоу. почахъ же писати месеца октябрия .21. на память илариона. А окончяхъ. месеца маия въ .12. на память епифана ... молю же всехъ почитающихъ не можете кляти. нъ исправльше. почитайте Тако во и святый апостолъ паулъ глаголетъ. Благословите. А не кленете. ... АМИНЪ. ...

Практичне заняття № 3. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду

2 год

1. Предмет історичної фонетики
2. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (праукраїнської мови):
 - а) склад вокалізму давньоїндоевропейської мови.
 - б) склад консонантизму давньоїндоевропейської мови.
3. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян.
4. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].
 - 4.1. Звукосполучення [gj], [kj], [xj];
 - 4.2. Звукосполучення [zj], [sj];
 - 4.3. Звукосполучення [rj], [lj], [nj];
 - 4.4. Звукосполучення [dj], [tj];
 - 4.5. Звукосполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj];

- 4.6. губні + [j].
5. I, II і III палаталізації.

Література

- Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.
- Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 27–39; 44–47; 65–66; 52–54.
- Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 77–87; 89–98.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28–38.

Завдання

1. Виконайте вправи 143, 144, 145, 150, 154, 155, 157 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 42–43.

2. Заповніть таблицю голосних

Ряд	Передній	Середній	Задній
Ступінь творення			
Високий			
Середній			
Низький			

3. У поданих словоформах розмежуйте голосні повного творення та редуковані. Схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

тѣла, тѣла, лице, лицѣ (Р.в. мн.), чѣтьца (Р.в. одн. від чѣтьць), чѣтьца, кошъ, кѣшь, потѣ, пѣть (Р.в. мн. від пѣта).

Довідка: чѣтьца – четверта частина; кошъ – корзина; кѣшь – жереб; пѣта – пташка.

4. Прокоментуйте, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вира, вѣра; билъ, бѣлъ; милъ, мѣлъ; мелъ, малъ; живати, жѣвати; селъ (Р.в. мн.), сѣлъ; рекоу, рѣкоу; чѣсть, чѣсть; чоудо, чѣдо; шитѣ, шоутѣ.

Довідка: вира – грошова пеня; живати – жити; чѣдо – дитина.

5. У запропонованій фразі назвіть усі приголосні звуки, схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

и вышедше изъ града изъ корѣстенѣ деревланѣ оубиша игорѣ и дроужиноу кго (Лаврентієвський літопис).

6. Поясніть історичну природу чергувань приголосних /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ і /г/, /к/, /х/ – /з/, /ц/, /с/ у наведених словах.

Друже, друзи, горошкь, гороси, ножька, нозѣ, дѣлжъникъ, дѣлзи, вѣлче, вѣлци, душа, дуси, лѣжа, лѣзѣ, пастуше, пастуси, можеша, помози, пророче, пророци, печеша, пѣци, вороже, ворози, мѣножьство, мѣнози, страшнѣ, страси, ручька, руцѣ, мушька, мусѣ, кѣнижька, кѣнизѣ.

7. Розділіть слова на три групи: до першої – ті, в яких відбулася перша палаталізація, до другої – ті, в яких відбулася друга палаталізація, до третьої – ті, в яких відображена третя палаталізація.

Вражьда, человѣчьскыи, человѣцѣ, тельць, кѣнижьникъ, голцѣ, вазѣ, страси, шѣдѣше, жѣньць, вѣлци, дѣсцѣ, рожькь, монашьскь, чѣрница.

Практичне заняття № 4. Структура складу

2 год

1. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.
2. Спрощення у групах приголосних
3. Чергування фонем.
4. Зміни приголосних на межі складу.
 - 4.1. Зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st].
 - 4.2. Втрата приголосного в кінці слова.
 - 4.3. Розвиток протези.
 - 4.4. Поява носових [ɛ̃] та [ɔ̃].
 - 4.5. Монофтонгізація дифтонгів.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 39–44; 49–51; 76–77.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 88; 99–102.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 33–34; 38–42.

Завдання

1. Виконайте вправи 123, 175, 179, 184, 185 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 41–45.

2. Поділіть слова на склади, запишіть їх відповідно до орфографічних норм сучасної української мови. Зробіть висновки про

будову складу, визначте характер складів. Порівняйте складоподіл давніх форм українських слів і сучасних.

а) Съчастьє, дръжати, чьстьныи, насмѣшка, правдѣнь, льсть, бѣдѣнь, мѣшкѣ, хытрѣ, зрно, гѣнати, сѣтъна, борьць, сѣрпѣ, дрѣва, пѣрвыи, гѣрньчарѣ, сѣрдьце, гѣрдѣ;

б) Шѣвьць, тѣпѣтъ, дѣнь, сѣдѣти, бѣчела, сѣбѣрати, дѣва, кѣто, тѣгда, соромѣ, подѣшьва, скоро, искати, нести, стати, свѣкры, грива, хромѣ, триѣ, дробити, брѣвь, сѣстра, плиты, свои, стрьи, слово, снѣгѣ, весна, огонѣ, звѣрь, дворѣ, хвала, вѣтрѣ, тѣргѣ, вѣлкѣ, пѣлкѣ, вѣрхѣ.

3. Вкажіть на типи чергувань голосних звуків у словах і причини їх виникнення:

везти – возити, стати – стоимати, рвати – отьривати, вѣнѣкѣ – вью, тѣсти – трусити, звѣкати – звенети, лѣтати – летѣти, умирати – умьру, колоти – колю, орати – рало, сѣяти – сито, жати – жьну, полоти – полю, боротисѣ – борюсѣ.

4. Наведені слова запишіть по-староукраїнському. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися й чому?

Скло, усний, щасливий, сонце, улесливий, бризнути, від'їзний, навмисне, писнути, корисний, чесний, хруснути, слати, блиснути, масло, гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, вісник, ремісник, пізно, серце, масний, ченця, персня.

Практичне заняття № 5. Звукові процеси у східнослов'янських мовах (до появи писемних пам'яток)

2 год

1. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).
2. Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm].
3. Зміна [je] > [o] на початку слова.
4. Розвиток фарингального [h].
5. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
6. Давні зміни звука «ять» [ě].
7. Ствердіння звука [l] в групах [tlt], [telt]. Розвиток повноголосся.
8. Зміна сполучень [ort], [olt].
9. Історія носових голосних протоукраїнських діалектів.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 45–47; 55–56; 58–64.

Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 102–121.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 43; 46–51.

Завдання

1. Виконайте вправу 188, 206, 209 і збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 47–49.

2. Користуючись етимологічним словником, з'ясуйте походження і написання слів зі звуками [о] або [йе] на початку слів.

Оверко, Овксентій, егер, еднання, Ольга, еретик, Опанас, Оникій, Овідій, Онаній, елей, едність, Остап, Охрім, Олександр, Європа, ересь, едидна.

3. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів *кльха, ксень, кзеро, ксетръ, кжь, кль*. Прокоментуйте звукові зміни.

4. У словоформах сучасної української мови на зразок *їм – їдять, дам – дадуть, відповім – відповідають* визначте корінь. Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували їх становлення.

5. Прокоментуйте наявність звукосполучень [дл], [тл] у словах *сідло, світло, мітла*. Подайте їх староукраїнські відповідники.

6. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали слова: *в'янути, канути, гинути, обернути*. Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

7. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

**storna, *bergъ, *vornъ, *solma, *melko, *bolto, *chelmъ, *dervo.*

8. Визначте рефлекси сполучень [ор], [ол], [ер], [ел] на слов'янському ґрунті:

берегъ, ворота, полонъ, король, володѣти, орачь, колось, дерево, врагъ, холодъ, робота, жеребѣ, рало, молоти, солома, береза, локъть, середа, золото, колода, дорожъка, стеречи, ратаи, городити, рости, горобецъ, долонь.

Практичне заняття № 6. Історія редукованих голосних [ъ] та [ь] та наслідки їхнього занепаду у голосних та приголосних звуків

2 год

1. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих.
2. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних.
 - 2.1. Розвиток приставного [i].
 - 2.2. Напружені [ъ] та [ь] перед [j].
 - 2.3. Редуковані [ъ] та [ь] після [j].
 - 2.4. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся.
3. Поняття про так звані «новий ять».
4. Наслідки занепаду голосних у системі приголосних.
 - 4.1. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних.
 - 4.2. Утрата звука [l].
 - 4.3. Вставні приголосні [d] і [t].
 - 4.4. Асимілятивні і дисимілятивні процеси.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граMATика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 66–72; 76–89.

Історична граMATика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 122–136; 137–148; 165–166.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граMATика: навч. посіб. Ки: ВЦ «Академія», 2010. С. 52–56; 59–62; 65–66.

Завдання

1. Виконайте вправу 256, 303 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 53, 57.

2. Поясніть зміни редукованих у «глухому повноголоссі»: скъръбъ, скъръблю; мълъва, мълъвити; зърно, зърнь; сърпъ, сърпа; стълъ; стълба; тълъсть, тълъста; върста, върсть.

3. Визначте сильну та слабку позиції зредукованих ь та ъ у словах. З'ясуйте зміни, які відбулися.

Столъ, ножъ, сьнь, днь, всь, сьто, кьто, чьто, правьда, сьтня, рьпть, тьпть, шьвьць, пьсьць, правьднь, чьсть, узькъ, Курьскъ, сьзьвати, жьдати,

сьбрати, лъжка, подъждати, бчела, дхорь, тьнь, мнжство, тьговати, вьлчица, жьлтыи, гьтати, смьрть, слза, кьрмити, зрно, дьжати, дьва, кьвавь; снь – сна; жьрьць – жьрьця; вьсь – вьсего; жьньць – жьньця; Смольньскь – Смольньска; днь – дня; льбь – льба; мьхь – мьха; львь – льва; купьць – купьця; сьто – сьть (род. в. мн.); ручька – ручькь (род. в. мн.); ножька – ножькь (род. в. мн.).

4. Прокоментуйте чергування [o], [e] з фонетичним нулем у сучасній українській мові, використовуючи наведені словоформи: пісок – піску, орел – орла, вінець – вінця, шматок – шматка, отець – отця, бджілка – бджілок, вишня – вишень, земля – земель, повний – повен, гривня – гривень, синок – синка, купець – купця, ясний – ясен.

5. Запишіть українські відповідники до поданих праслов'янських слів: *olnь, *orsti, *olkьtь, *ordlo, *ortajь, *olkati, *orstь, *orbь, *olkomь.

6. Із поданого списку випишіть слова, в яких зафіксовано ствердіння приголосних на письмі. Усно обґрунтуйте свій вибір.

Семь, всьмь, змьргаю, стогачи, осмь, страшно, честьныи, щєка, звьрга, чиа, дхорь, челны, времья, теперь, вьрную, пьтдєсѧт, окьномь, четверо, вечеромь, забьеть, чєладью, тризну, горько, ночь, здоровьє, ньчєго, тьсть, кровь, голубь, писарѧ, грьшникь, степь, борьба, орѧла, мьрочникь, чинимь, створю, дружина, Игорьь, гончарь, вьсѧкь, жьньскиѧ.

7. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Усно поясніть причини появи нових м'яких приголосних звуків.

Пень, нозі, сусід, гусеня, на ріці, гість, сірий, лікоть, на чолі, льоду, осінь, відділено, хваліть, німа, Луцьк, синій, зілля, гнів, у лісі, дід, носіть, вільно, усіх, просять, ціна, ніс (дієслово), шістдесят, неділя, двісті, сіл, сів.

Модульна контрольна робота № 1

Практичне заняття № 7. Історична морфологія. Іменник

4 год

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
2. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
3. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.
5. Історична доля іменників ї-основи.
6. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.

Література

Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 105–152.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 182–240.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 67–100.

Завдання

1. Провідмініайте давньоруські іменники: овьца, роука, жена, слоуга, струга, оуноша; плодъ, брать, поле, мечь.

2. Розділіть іменники за давніми типами основ. Визначте їхній рід.

имѧ, медь, мѣдь, озеро, хоругы, цѣна, корь, змии, вѣрхъ, звѣрь, учитель, олень, степь, конь, гость, житик, любви, мѣльнии, крѣвь, село, ловць, лѣто, чѣсть, берегъ, тополь, жеребѧ, дружина, тѣсть, коло, голубь, сестра, гърло, лице, путь, наставникъ, локѣть, телѧ, судиѧ, око, дѣнь, струѧ, сѣнь, дѣтиѧ, буки, поле, мысль, гонѣць, ремень, мышь, мати, пѣтица, чюдо, мѣлва, печать, козляѧ, дѣчи, волѧ, пѣснь, слово, камы, свекры, насыпь, овѣсь, воль, оухо, гъртань, владыка, боль.

3. Від наведених іменників утворіть форми називного відмінка множини. Порівняйте з сучасними формами.

Владыка, мачѣха, коло, кожа, вѣлкъ, духъ, берегъ, кѣнига, пѣтица, звѣрь, ухо, сынъ, козляѧ, любви, дѣска, тѣргъ, сѣтьникъ, поле, дѣнь, юноша, снѣгъ.

4. Провідмініайте староукраїнською та сучасною українською мовами іменники степь, тополь, звѣрь, огонь. З'ясуйте походження відмінкових закінчень та причини їх належності до різних відмін у сучасній українській мові.

5. З'ясуйте походження українських діалектних форм.

Дві яблуці, дві полі, дві вікні, три селі, пальцима, крилима, зубома, дві вербі, три дівчині, три годині, дві жінці, мої руці, дві руці, курима, бровима, дві теляті, дві оці, дві вусі, дві колесі, дві слові.

Які з поданих вище форм поширені в відомих вам місцевих говірках?

6. У наведених уривках знайдіть іменники, визначте давню основу, рід, число, відмінок і синтаксичну роль.

1. исполчи воѣ свое; посла послы свои...; взаша конѣ мѣданы; въвадить волкъ в овцѣ; и собра вои многы бѣ бо преже въпрошалъ вольхвовъ (Іпат. літ.). 2. Аже крадетъ скотъ на поли, или овцы, или козы, или свинье, 60 коунъ (Руськ. пр.). 3. а воземши имаеть на насъ свои пѣназ ни править (Грамм. 1458) и оставили есмо попа михаила. и его дѣти. и его. щатки (Грамм. 1415); постави^л старцѣ обьчии (Грамм. 1413); тако смы мы опытали старцевъ (Грамм. 1418); слобуючи прере^чного стефана воєводу и его дѣти намѣстки и по^дданыи (Грамм.

1433); не имаи никаки^x иныхъ оурадниковъ поставити (Грама. 1435); а мы еше слюбили имъ мстити на ихъ вороговъ (Бук-молд. грама. 1457); на его оуѣ неприятелѣ помагати (Бук.-молд. грама. 1393); пытали есмо старыхъ богарь и мужей старыхъ (Грама. 1445); люди своѣ послати (Грама. 1366); не заимати намъ королевы земля ни его людии (Грама. 1552); маеть кони тые привести до замку (Опис черк. з., 1352); в Каневе жону и дети маеть (Опис канів. з., 1552); тые воли краденим способом взявши; конѣ хромятъ; свѣдков становили; пред дворян и судей; которие ... и вувцѣ и свинѣ к Санджарову Старому провадили; не ходил по тие вувцѣ; выслухавъши обох сторон; чужие свинѣ побили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Практичне заняття № 8. Історична доля займенників

2 год

1. Загальна характеристика займенника.
2. Історія форм особових та зворотного займенників.
3. Історія форм предметно-особових займенників.
4. Історія форм неособових займенників.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 152–165.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 240–273.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 100–110.

Завдання

1. Провідмініяйте давньоруські займенники: язь, ты; предметно-особовий займенник: и – онъ – він, ја – она – вона, ю – оно – воно.

2. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, означальні, заперечні, неозначені). Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання: ть, та, то; иже, јаже, юже; мои, моја, мою; чьто; онъ, она, оно; овъ, ова, ово; къто; нашъ, наша, наше; чьи, чья, чьи; кьи, која, кою; какъ, кака, како; самъ, сама, само; инъ, ина, ино; свои, своја, свою; вашъ, ваша, ваше; вьсакъ, вьсака, вьсако.

3. Визначте розряд, рід, число, відмінок займенників, які використані в наведених текстах. Утворіть форми називного відмінка однини й множини цих займенників. Укажіть, які форми треба розглядати як старослов'янізми.

Съподоби ма; не мози зазърѣти мнѣ (Остр. єв., післямова); даждь ми пити; оть мене пити просиши; не прикасаѣтъ бо са иоудеи самарѣнехъ; азъ дамъ; и даль ти бы водж живж; мнѣ подобаєтъ дѣлати дѣла пославѣшааго ма; съ ли естъ сынъ ва; вѣ вѣвѣ ꙗко съ естъ сынъ наѣ; самъ о себѣ и ты ли ны оучиши (Остр. єв.). Все ны погубить; Вы же рѣцѣте; зоветь вы Ольга; не пустять мене; луче бы ми умерети с братом, что ради остахъ азъ единъ; и позва к собѣ нарочиты мужи; кровь брата моего вопьеть к тобѣ; ты еси старѣишеи братъ, а мнѣ буди си сторона; нама бози повѣдають; не можеша нама створити ничтоже; лжють вама бози; вѣ вѣвѣ, како естъ человекъ створенъ; не ходи безъ оружья, осоромять тя; не иду оть васъ; аще ли наю погубиши, многу печаль приимеши и зло; аще ваю пуццо, то зло ми будеть (Лавр. літ.).

И стѣтоша и бодрє Галичкѣи и бившимася има весь днь; ꙗзъ не помануохъ свады Романовы тобѣ; они же с вѣликою радостью срѣтоша и; избави ны томителя сего Бенедикта; поручивъ ему воеводство надо всими воими; половци же... крѣпци налегоса на на (Іпат. літ.).

Практичне заняття № 9. Становлення прикметника

2 год

1. Походження категорії прикметника.
2. Історія форм іменних прикметників.
3. Історія форм займенникових (членних) прикметників.
4. Словотвір прикметників.
5. Історія форм прикметникового ступенювання.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 165–182.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 273–300.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 110–117.

Завдання

1. **Провідмініяйте слова:** новъ, синь, добръ, добрыи.
2. **З'ясуйте спосіб творення прикметників та визначте словотворчий засіб:** правєдньни, мастить, бѣднь, пригатьнь, тьрпѣливъ, ꙗдовить, послѣднь, безгрѣшнь, соуѣдньни, оубогыи, оузъкъ, воловьнь, полотнь, любимъ, кѣнажъ, крѣвавъ, львовъ, змиєвъ, стоуднь, кожанъ, сестринъ, завѣтрньни, надгробньни.
3. **З наведених речень випишіть прикметники, визначіть рід, число, відмінок. З'ясуйте спосіб творення.**

А писалъ привилыє се поповичъ болестрашицкии именемъ дєтєчковичъ василювь снѣ поповъ кость пружвищемъ сорочичъ (Р., 1366); А се докончаные межѣ королемъ польскимъ. и княземъ дмитриемъ. къ володимирю ѡтступаеться потолѣ. по оуимицю по пѣсчаныи бродѣ. по ѡуфимково село. ѡ ѡуфимкова села до маркова става (Р., 1366); А се азъ чюрило бродовський. даль ѡсмъ село свое бродово князю фѣдору данильевичю.. а на то послуши. иванъ владычинъ зать.. кривецъ фѣдоровъ (Р., 1385); Я Ивашко сынъ Петровъ дѣдич Валаски и панъ Вилчя (П., 1400); А по ленкове животѣ и дѣтемъ леньковымъ тако жъ таа села держати (Р., 1433); А писали єсмо гєдрю своему на памат. так гєдрю нашему.. по ивницькую дорогу. А по калиновъ кустъ. а ѡ калинова куста по великую ивницю (Р., 1458); Тєды єсмо поткали сына Гораинова с сєном на поли (АЖ, 1583); Изшукавши Іляша, зятя Волошинового, за долгъ ему, Андрѣнку, служившаго, и Самуила, сина Іляшевого.. допросили чи копали они щєпу в садкахъ Ѳєѡдоровомъ Ющенковомъ и Даниловомъ Дубровенковомъ и хто ихъ посилавъ копати.. тєди оніє предъ всѣми призналисъ же господиня ихъ, а Григорієва жона, велѣла имъ вночѣ поехати и прищєпи въ обохъ садкахъ покопати (ДНРМ, 1720).

Великъ дубъ да дупнать: Гольи якъ костка, а ѡстер якъ бритва; Дешевои рыбки и юха дешева; Зымное тепло, якъ мачошино добро; Лѣпшеи свое малое неже чужое великое; Чужими руками огонъ загрѣбати; Члкъ гордыи якъ пузырь водныи; Школа домъ волныи, а не своявольныи; Недобраа пригода єст и то на свѣтѣ: якъ в кого одєжда худа мусѣтъ терпѣти; А часом и в добрыхъ такожъ перемерзають: гды злы фортуны и злы конѣ сѣ лучають (К.З., XVII–XVIII ст.).

Практичне заняття № 10. Числівник

2 год

1. Граматичні ознаки числівників.
2. Особливості відмінювання простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
3. Особливості відмінювання складних і складених числівників в українській мові.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 182–194.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 300–327.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 117–127.

Завдання

1. Провідмініайте числівники: дѡва, десѡть, сѡто.

2. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Прокоментуйте зміни.

А) дѡва моужа, дѡвою моужоу, дѡвѣма моужема; дѡвѣ нивѣ, дѡвою нивоу, дѡвѣма нивама; дѡвѣ лиця, дѡвою лицоу, дѡвѣма лицема; триє сынове, трии сыновѣ, трѣмъ сынѣмъ, три сыны, трѣми сынѣми, трѣхъ сынѣхъ; три погыбѣли, трии пѣтиць, три окѣна, трии окѣнѣ; чѣтыре голоубиє, чѣтырѣ голоубии, чѣтыре озера, чѣтырѣхъ озерѣхъ;

Б) пѡть лоучинѣ, пѡтию лоучинѣ; шѣсть роубль, шѣсти роубль; сѣмъ ороудии, (о) сѣми ороудии; осьмъ окроугѣ, осѣми окроугѣ; сорокѣ мѣшкѣ, (вѣ) сороцѣ мѣшкѣ; девѡносѣто гривнѣны, девѡносѣтѣмъ гривнѣнѣ.

3. Проаналізуйте форми числівників у наведених прикладах.

А купил панѣ Петрашѣ за сорокѣ гривнѣнѣ (Грам. 1359); за шѣстдесятѣ золотыхъ; за суму готовихъ грошей девѡтдесятъ копѣ; конѣ взял в ценѣ в двѡдцѡти и в чѣтырѣхъ рублѣхъ; за двѡдцѡть купѣ и за три; бчул двѡдцѡте и чѣтырѣхъ пнѡвѣ; сѣмдесятѣ рублѣй и шѣст рублѣв; копѣ тринадцѡт и золотий; осѡтров пѡтдесятъ безъ двѡхъ; золотихъ осѣмъ десѡтъ безъ трѡхъ золотихъ; тридцѡт копѣ безъ копи; на сѣм сот золотихъ; подъ закладомъ выни совитѡй шѣстнадцѡти сот золотихъ; золотихъ двѣстѣ и двѡдцѡти; двѣстѣ золотихъ ѣ безъ тридцѣти і безъ трѡхъ золотихъ; за полсѣмдесятѣ золотихъ; за полъ однинадцѣти копи; и грошей готовихъ полчѡварѡта золотѡго; то ми зостѡл пулшѡсти копи вынен (Полт. акт. кн., XVI ст.).

Практичне заняття № 11. Становлення дієслівних форм української мови

2 год

1. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів.
2. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.
3. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсquamперфект.
4. Історія форм майбутнього часу.
5. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.
6. Інфінітив. Супін.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 195–226.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 328–365.

Завдання

1. Визначте класи поданих дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нести, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, сѣхноути, кричати, знати, плести, ѣсти, бути, коувати, глаголити, пѣти, пити, хотѣти, просити, подимати, лежати, бродити, идти, везти.

2. У поданих дієсловах визначіть основу інфінітива й теперішнього часу.

Возити, хвалити, ходити, дати, ломити, гнати, летѣти, бивати, пѣти, кричати, бити, носити, пити, плести, слышати, радовати, звѣкнути, терзати, стати, ѣсти, везти, минути, писати, сѣхнути.

3. У поданих дієсловах визначіть клас за основою теперішнього часу.

Дати, велѣти, мълчати, плавати, давати, минути, вѣсти, видѣти, жечи, крыти, трусити, ловити, пити, умѣти, крикънути, печи, вести, кричати, ѣсти, трати, пѣти, водити, звати, слышати, везти, обути, ити, писати, ходити, жити, начинати, гнати, мочи, бивати, стати, бути, сѣхнути.

4. Від поданих дієслів утворіть усі форми імперфекта.

Вести, нести, мочи, звати, хвалити, любити, возити, носити, водити, хотѣти, чути, лити, дати.

5. Від дієслів бѣрати, бути, плести, течи, умерети, грести утворіть усі форми перфекта.

6. Поясніть, як утворено сучасні форми дієслів майбутнього часу писатиму, їстиму, нестиму, ловитиму.

7. Із тексту випишіть дієслова й зробіть їх морфологічний аналіз.

Говори, Климе, нехай твоє не гине; Бодаи ты за лихо не знал; Вовкъ ловит, ловит, а потом и вовка вловят; Все тоє буде в ладу як у меду; Дметса як пузырь на водѣ; Купив бы село да грошей мало; Жартуй, жартуй да не смѣйся; Молодого кровь грѣеть (К.З., XVII–XVIII ст.). В Чигиринѣ мѣстѣ мешкал сотник Богдан Хмельницкий, козак ростропній в дѣлах козацких военных, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И под час бытности своей с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливым королевѣ его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо вѣдомость гетманов коронных, що и одержавши, тоє скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышѣ менованного Хмельницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, застаючій от Конецполского, отнял хутор с пасѣкою и млином на урочищи Суботовѣ, повтори милѣ от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому. И Хмельницкій, видячи, же оногo вѣчистіє добра

оному квалтом видрано, старался фортедем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вывѣдавшися о схованню того привилей, упоивши оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланца по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзль его посланец. И там з оним привилеем Хмелницкій за пороги поишол и козакам ознаимил, же на волности козацкій мѣет привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почало ся горнути (ЛСам., XVII ст.).

Практичне заняття № 12. Прислівник та службові частини мови

2 год

1. Прислівник.
 - 1.1. Загальні відомості. Відзайменникові прислівники.
 - 1.2. Відіменні прислівники.
 - 1.3. Віддієслівні прислівники.
2. Службові слова.
 - 2.1. Прийменник.
 - 2.2. Сполучник.
 - 2.3. Частка. Вигук.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 226–254.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 365–390.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 148–153; 153–165.

Завдання

1. У наведених реченнях знайдіть прислівники, поясніть способи їх творення. Визначіть розряди прислівників.

Протожь чоуйте бо не вѣдаєте коли господарь домовый придетъ, либо въ вечеръ. Албо в поульночи. Чи пакъ коли коуръ запое (ПЄ, 1556–1561); Юж за помочоу бжією маєшь всѣ зоупльна выписанныи книги четырёх еуглистовъ выложенныи изъ языка блъгарского на мовоу роускоюу читачоу милии (ПЄ, 1556–1561); и повидѣно емоу рекоучи мти твоа и братїа твоа звноутрь стоаать и хотаать абы са стобою видѣли (ПЄ, 1556–1561); И такъ помалу малу наукамии своими все панство руское до вѣры рымское привели (Перест., 1605–1606); они року теперь идучого... непооднокротъ наезджаючи на кгрунтъ ншь

иляшовский, дуброву и пушу нашу пустошатъ (АЖ, 1583); Того ж року, заразы на весну, его царское величество... войною идетъ на короля полского (ЛСам., XVII ст.); альбо столп во блаженной памяти преставлшагося висоцѣ в богу превелебнаго... отца Иннокентіа Гизеля...

...Едного часу в Рымѣ найдено некакисъ давный каменем приваленный гроб, знать якогось великаго пана, в котором при костех была табличка, маючая на себѣ таковыя в двѣ стручки написанныя слова: истошая, даровах, сохраних, имѣх, имам, погубих. Шо бы тыя слова мѣли значити, ништо разумѣти не могл. Зезвано потым людій мудрих, которыи могли на тот час там быти. Тыи, по долгому уважаню, згодилися все на едно, тлумачачи, найденныи слова так: еже истоших – имѣх, еже даровах – имам, еже сохраних – погубих; якобы тот мертвец тым писмом так до живих мовил: то тылко само, що колвѣк за живота моего учинилем кому добрѣ, що даровалем требующому, що далем неимущему, то по смерти моей найшолем, то мнѣ не пропало, то мнѣ навеки: а що колвѣк на свѣтѣ ся остало, до шкатулты ся вложило, в скарбници ся замкнуло, що ся в земли хаховало, все тое пропало, жадного оттолѣ не маю прибытку: еже даровах – имам, еже сохраних – погубих. А ктож вонтпит, же в богу зешлый отец найшол то тепер въ небѣ, що за живота дал убогим?

(Хрестоматія давньої української літератури)

2. З наведених речень виберіть службові слова. Проаналізуйте їх походження, структуру та функції.

И какъ же вы хотите абы ва(м) чинили люде и вы имъ такъже чинѣте: – и если бысте любили тыхъ, которыи васъ тыжь любить... и какоую боудете мѣти млтѣ. бо и грѣшници любить тыхъ которыи ихъ любить. – а если боудете добрѣ чинити тымъ которыи тыжь вамъ добре чинать што жъ за доброта оу васъ е бо заправды и грѣшници такъже чинать. – а если взаемъ даете тымъ вкотрыхъ надѣтеса взати, што за добро(м) ваша е, бо и грѣшници такъже грѣшникомъ взаемъ дають. – а боудете ли позичати тымъ ѿ(т) которыхъ са надѣте засъ взати. штожь вамъ за добротъ е. просто жъ вы милоуйте неприятелѣ ваши. – и добро чинѣте и позычайте. ничего са ѿ(т)толѣ не надѣючи. – и боуде(т) заплата ваша многа и боудете сны вышнаго вси... Ставши на вряде в замку гдрски(м) житоме(р)скими [передо мною], Ло(б)жа(н)скимъ Ивановъ, на то(т) часъ по(д)старости(м) житомерскимъ, возны(и) повету земли Киевское Лукашъ Болотовичъ ѿчевисто ку записова(н)ю до книгъ тыми словы созналъ и на письме подаль, и(ж) року по нарожде(н)ю сына бо(ж)его тысеча па(т) сотъ ѿсмѣдеса(т) четве(р)того м(с)ца июля, ѿсмого дня черезъ мене, Лукаша Болотовича, возного повету земли Киевское, даль позовъ земски(и) киевски(и) по ее м(л). панюю Домну Ждановую Щеневскую и сыномъ ее м(л). Мелешку, Хоме, Федору, Демиду, Ивану Ждановичомъ Щеневскимъ у Щениеве, в дворе его вла(ст)номъ, в сѣняхъ, в жалобе пана Миска Щенико(в)ского ѿ роздель име(н)я щениковского, яко вся речъ и жалоба шире(и) и достаточне(и) в томъ повзе в середине естъ ѿписано и доложено и рокъ ста(н)ю, за которымъ позво(м) рокъ складамъ. Мае(т) ее мл(ст) стати на роки зеские Киевские, которые припасти и сужоны быти маю(т) в року ѿсмѣдеса(т) четве(р)то(м) в Овручимъ ѿ свято(м)

Михаиле свята римского. А при мне, возном та то(т) часъ, были стороною служебни(к) Яслико(в)ского Ива(н) Руцки(и) а мещини(н) пана Єсифа Немирича че(р)неховски(и) Мака(р) Калениковичъ. А тые позвы не змазаные, не скробаные, вдатє и во все(м) зго(д)ливые. И просиль па(н) Микола(и) Щениевски(и), абы тоє очевистое созна(н)є возно(г)(о) в книги замковыє житомє(р)ские было записано.

(Актова книга Житомирського міського уряду)

ТЕКСТИ ДЛЯ АНАЛІЗУ

1. У наведених реченнях знайдіть підмети та присудки. Поясніть, чим вони виражені.

1. а се азъ Чюрило Бородовскїи. далъ есьмъ село свое бродово князу Федору данильевичу и дѣтемъ его (Грам. 8, 1385 р.). 2. мы то вчинили твою казнь (Грам., написана між 1386–1418 рр.). 3. триє члвци сѣдили на лану (Там же). 4. А они имають держати. так долго докола.. имо тыхо Д тисачи рубли исполна не одамы (Грам. 27.I.1388 р.). 5. Коли намъ бы надобѣ вы намъ таков иже будте (Грам., написана після 20.V.1393 р.). 6. иныхъ. много было при томъ. добрыхъ. люди. полань. и руси (Грам. 1.X.1399 р.). 7. Ивашко дѣдошицкии. имаєть очистити. листы свои (Грам. 20.IX.1413 р.). 8. Пришедши передъ нас и передъ земеланы Тучна Ива ис панею Росовою ис Марегорѣтою своею доброю волею ничимъ не примуче ни познали передъ нами и передъ земеланы иже са замѣнили селы (Грам. 15. VIII.1418 р.). 9. выѣхали. и земаны. и старьци (Грам. 21.I.1422 р.).

2. Проаналізуйте складносурядні речення, поясніть, якими сполучниками вони поєднані. З'ясуйте, чи зберігаються наведені сполучники в сучасній українській мові. Чи збігаються їхні функції?

1. Чиє ты сено везешъ, албо хто тоби дал (АЖ, 1583); 2. Я тут в Трояновцахъ дому и оселитися не маю, але нехай, деи, пан Ворона до мене придет на Волын, до дому мого (АЖ, 1584); 3. Аз бо желаю, но еще волѣ божей на се нѣт (В., XVI ст.); 4. Любо утаилося то от тебѣ, Скарго, или не имѣешъ вѣдомости о томъ (В., XVI ст.); 5. Ты его одним зовеш, и он не сам, але з дияволом-грошовладателем (В., XVI ст.); 6. А не толко душѣ без тѣла тепер не бывают сужени и карани, але и ангели караня не взяли (Каз., XVI ст.); 7. Пес сукно стережет, а сам в нем не ходитъ (Перест., 1605); 8. Петръ святой в Римѣ не былъ, албо Павел святой не былъ (Перест., 1605); 9. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось (Сл...Іг.); 10. Тогда по Руской земли рѣтко ратаєвъ кикахуть, нѣ часто врани граахуть, трупіа себѣ дѣлаче, а галици свою рѣчь говорахуть: хотать полатѣти на уеде (Сл., Іг.); 11. Таче бысть вечеръ и повелѣ пѣти вечернюю. а самъ влѣзъ въ шатерьъ свои начати млтвоу творити вечерною. съ слъзами горькими. и часты имъ въздыханиємъ. и стонаниємъ многымъ (Усп. зб., XII–XIII ст.); 12. Кто бждет некотрыи добрыи члвкъ на соуд позванъ о квалтъ имеесть повод на него досветчитъ або тот добрыи имееет самъ своею присагою отбыть (Статут, XV ст.); 13. Пан Юриі Шербич.. дали от своего оурика правою свою отниною нашемоу монастырю от Хомор.. половина от тоє поле на имѣ на Зльтьроньи, межи бродове под Бохотиномъ, повыше Ноуорещи, але да єст томоу монастыре нижнѣа част (Bogd., I, 1467); 14. А къ недругомъ его къ охѣматовымъ детемъ посылаєшь а наводишь ихъ на его, да и къ инымъ недругомъ его на его лихо посылаєшь, да и иныхъ делехъ во многихъ по доконъчанью и по крестьному целованью ему не исправляєшь (Bogd., II, 1499); 15. Сторожу отъ поля на валу у воротъ Золотыхъ повиньни держати мещанежь, а теперъ сторожи тоє у воротъ Золотыхъ нетъ, а дають мещане сторожовьщины тоє воєводи на годъ по 15 копѣ грошей (Оп. Київ. з., 1552).

РЕЧЕННЯ ДЛІА АНАЛІЗУ

Виконати стислий аналіз: перекласти речення сучасною українською літературною мовою; прокоментувати помічені особливості правопису; підкреслити члени речення; зробити морфологічний розбір кожного слова в реченні.

Іменник – рід, число, відмінок, основа.

Дієслово – час, особа, клас.

Займенник – розряд та відмінок (для особових, предметно-особових та зворотного).

Прикметник – членний / нечленний, спосіб творення (де можливо).

Числівник – простий, складний, складений та відмінок.

1. Старыѧ чти како отца, а молодыѧ како братью, в дому своем не лѣните сѧ (Повчання Володимира Мономаха).

2. У Ярополка жена Грѣкинии бѣ. И баше была черницею (Іпатіївський літопис).

3. Луче бы ми видѣти нога своѧ в лычницы в дому твоєму нежли в черленѣ сапозѣ в богарстемѣ дворѣ (Моління Данила Заточника).

4. Києви же пришедшоу въ свои градъ Києвъ. Ту животъ свои сконча (Лаврентіївський літопис).

5. Константин иде оучить болгарскаго ѧзыка (Лаврентіївський літопис).

6. Лютѣ бо граду тому в немѣ же князь оунѣ (Лаврентіївський літопис).

7. Два брата бѣста въ Костантини градѣ, зѣло благовѣрна и постаща сѧ много (Синай патер, XI–XII ст.).

8. Сѣ азъ Мъстилавъ Володимиръ сонѣ повелѣлъ єсмь (Грамматика Мстислава, 1130).

9. Тъгда великыи Святославъ зрони злато слово (Слово о полку Ігоревім).

10. Ту ся брата разлучиста на березѣ быстрой Каялы (Слово о полку Ігоревім).

11. Ольга же повелѣ ископати яму велику и глибоку на дворѣ (Лаврентіївський літопис).

12. А Святъславъ мутенѣ сонѣ видѣ въ Києвѣ на горахъ (Слово о полку Ігоревім).

13. Рече же Иоанѣ къ Епифану вѣложи роуцѣ твои на очи мои (Успен. зб. XII–XIII ст.).

14. Федорѣ Данильєвичъ ись братомѣ своимъ Михаиломъ дала єсва правду господарєви (Грамота 1386).

15. Не буде слобудно панумѣ кметѣ пригрозити (Лаврентіївський літопис).

16. Вѣсте ли оубо отькоудоу намъ рѣчь пьрвоіе нача са (Успенський збірник XII–XIII ст.).

17. И не остановихомъ у него ни челядина, ни скотина (Повчання Мономаха).

18. Деревляне оубиша Игорѧ и дружину юго, бѣ бо ихъ мало (Лаврентіівський літопис).

19. Съгна отца съ престола и самъ царемъ ста (Новгородський літопис).

20. Темно бо бѣ в трети день (Слово о полку Ігоревім).

21. Яко же бо змии страшен свистанием своимъ, тако и ты, княже нашъ, грозенъ множествомъ вои (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

22. Тогда же плѣненъ бысть Аристуоловъ тєсть (Лаврентіівський літопис).

23. Хвалю бога... не лѣнива ма былъ створиль (Повчання Мономаха в Лавр. літоп. 1377).

24. Старѣшихъ нѣтъ, а мы боудѣва за старѣшаѧ (Іпатіівський літопис).

25. Ржа ѣсть желѣзо, а печаль умъ чловѣку (Слово Данила Заточника, XII – XIII ст.).

26. Славнь же бы Єпифанъ въ вьсеи земли єгипьца (Усп. зб. XII – XIII ст.).

27. Богат моужь вьезде знаєм єст и на чужєи странѣ друзи держить; а убогъ во своєи ненавидимъ ходить (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

28. Петръ святыи в Римѣ не былъ, албо Павелъ святыи не былъ (Перест., 1605).

29. Луче бы ми вода пити в дому твоєму несли пити медъ в богарстемъ дворѣ (Моління Данила Заточника).

30. И живяху в мирѣ Поляне и Деревляне, собрашася лучьшиє мужи, иже дерьжаху деревьску землю (Лаврентіівський літопис).

Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 з дисципліни «Явища української мови в історичному висвітленні»

1. Предмет, завдання і значення курсу «Явища української мови в історичному висвітленні».
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод.
5. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період.
6. Походження української мови і назви *Україна*. Дискусійні питання про мову Київської Русі.
7. Періодизація історії української мови.
8. Походження східнослов'янської писемності.
9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.
10. Предмет історичної фонетики української мови.
11. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (склад вокалізму та консонантизму давньоіндоєвропейської мови).
12. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].
13. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
14. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
15. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
16. Структура складу у праслов'янській мові. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.
17. Спрощення у групах приголосних. Чергування фонем.
18. Зміни приголосних на межі складу (зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st]; втрата приголосного в кінці слова; розвиток протези; поява носових [ɛ] та [ɔ]; монофтонгізація дифтонгів).
19. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl]. Спрощення груп приголосних [dm].
20. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
21. Давні зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tɛlt], [telt].
22. Розвиток повноголосся.
23. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h].
24. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.
25. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних.

26. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].

27. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.

28. Поняття про так званій «новий ять».

29. Наслідки занепаду голосних у системі приголосних (виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних; утрата звука [l]; вставні приголосні [d] і [t]; асимілятивні і дисимілятивні процеси).

30. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [e] в [a]. Втрата початкового голосного.

Зразок модульної контрольної роботи № 1

1. Тести.

2. Дайте розгорнуту відповідь на питання:

2.1. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.

2.2. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl]. Спрощення груп приголосних [dm].

3. Поділіть на склади давньоруські слова: *розбити, кѣто, правда, смѣркѣ, огньнѣ, чѣсть, вѣсегда, измѣнити, сѣрдѣце, носѣ, сѣхнути, вѣтрѣ, свои, краи, мышѣ, дѣни, двигнути, оувѣтъ (утіха).*

4. З'ясуйте, у яких словах відбулася перша, а в яких – друга і третя палаталізація: *лице, нозѣ, дружѣба, овѣца, отѣць, ножѣска, отѣче.*

Поясніть механізм палаталізації у слові *овѣца*.

5. Що спільного у словах *каѣтисѣ* та *цѣна*?

6. Як можна пояснити відсутність спрощення у словах *сѣдло, куѣadlo, повѣadlo, видѣлка, тлѣти, заядлий*?

**Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2
з дисципліни «Явища української мови в історичному висвітленні»**

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
2. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
3. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.
5. Історична доля іменників ї-основи.
6. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.
7. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.
8. Історія форм особових та зворотного займенників.
9. Історія форм неособових займенників.
10. Походження категорії прикметника.
11. Історія форм іменних прикметників.
12. Історія форм займенникових (членних) прикметників.
13. Словотвір прикметників.
14. Історія форм прикметникового ступенювання.
15. Граматичні ознаки числівників.
16. Особливості відмінювання простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
17. Особливості відмінювання складних і складених числівників в українській мові.
18. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів.
19. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.
20. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсquamперфект.
21. Історія форм майбутнього часу.
22. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.
23. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.
24. Загальна характеристика прислівника.
25. Відзайменникові прислівники у давньоруській мові.
26. Відіменні прислівники у давньоруській мові.
27. Віддієслівні прислівники у давньоруській мові.
28. Прийменник у давньоруській і сучасній українській мові.
29. Сполучник у давньоруській і сучасній українській мові.
30. Частки і вигуки в давньоруській і сучасній українській мові.

Зразок модульної контрольної роботи № 2

1. Тести.

2. Дайте розгорнуту відповідь на питання:

2.1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.

2.2. Словотвір прикметників.

3. Визначте спосіб творення прикметників.

Праведьнии, мастить, бѣднь, тьрпѣливъ, послѣднь, безгрѣшьнь, соуѣдньии, оубогьи, оузъкъ, воловьнь, полотьнь, любимъ, кѣнажь, крѣвавъ, львовъ, змиєвъ, стоудьнь, кожанъ, сестринъ, завтрънии, надгробьнии.

4. Провідмінійте давньоруські іменники: плодъ, поле.

5. Визначте класи дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нести, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, сѣхноути, кричати.

Питання до іспиту з курсу «Явища української мови в історичному висвітленні» для студентів 2 курсу українського відділення філологічного факультету

1. Предмет, завдання і значення курсу «Явища української мови в історичному висвітленні».
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод як інструмент дослідження фактів історії української мови.
5. Походження української мови і назви *Україна*.
6. Дискусійні питання про мову Київської Русі.
7. Періодизація історії української мови.
8. Походження східнослов'янської писемності.
9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.
10. Предмет історичної фонетики української мови.
11. Формування звукової системи давньоукраїнської VII – першої половини XI ст.: склад вокалізму та консонантизму.
12. Структура складу в давньоруській мові: закон відкритого складу, складовий сингармонізм.
13. Палаталізація приголосних у сполученні з [j] у спільнослов'янській мові та його наслідки в давньоруській.
14. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
15. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
16. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
17. Чергування голосних фонем та його наслідки у давньоруській мові.
18. Спрощення у групах приголосних та його наслідки у давньоруській мові.
19. Зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st].
20. Розвиток протези та втрата приголосного в кінці слова.
21. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).
22. Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm] та його наслідки у давньоруській мові.
23. Зміна [je] > [o] на початку слова та його наслідки у давньоруській мові.
24. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
25. Давні зміни звука «ять» [ě].
26. Ствердіння та пом'якшення приголосних у давньоруській мові.
27. Ствердіння звука [l] в групах [tʎlt], [telt]. Розвиток фарингального [h].
28. Розвиток повноголосся.
29. Зміна у словосполученнях [ort], [olt].

30. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих.
31. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі голосних.
32. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі приголосних
33. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].
34. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.
35. Поняття про так званий «новий ять».
36. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.
37. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [e] в [a]. Втрата початкового голосного.
38. Перехід сполук [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи] та його наслідки у давньоруській мові.
39. Асимілятивні та дисимілятивні процеси у давньоруській мові.
40. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
41. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
42. Загальна характеристика особливостей словотворення і словозміни іменників у давньоруській мові.
43. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
44. Історична доля іменників із колишніми основами на -ǫ, -jǫ.
45. Історична доля іменників й-основи.
46. Історична доля іменників ї-основи.
47. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.
48. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.
49. Історія форм особових та зворотного займенників.
50. Історія форм неособових займенників.
51. Походження категорії прикметника.
52. Особливості словотворення і словозміни прикметників у давньоруській мові.
53. Іменні (нечленні, короткі) прикметники в давньоруській мові та їх історична доля.
54. Займенникові (членні, повні) прикметники в давньоруській мові та їх історична доля.
55. Історія форм прикметникового ступенювання в давньоруській мові та їх історична доля.
56. Граматичні ознаки числівників.
57. Особливості назвотворення числівників у давньоукраїнській мові.
58. Історична доля простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
59. Історична доля складних і складених числівників в українській мові.

60. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів у давньоруській мові.
61. Форми теперішнього часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
62. Прості форми минулого часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
63. Складні форми минулого часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
64. Форми майбутнього часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
65. Історія форм умовного способу.
66. Історія форм наказового способу.
67. Дієприкметники в давньоруській мові.
68. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.
69. Загальна характеристика прислівника.
70. Відзайменникові прислівники у давньоруській мові.
71. Відіменні прислівники у давньоруській мові.
72. Віддієслівні прислівники у давньоруській мові.
73. Прийменник у давньоруській і сучасній українській мові.
74. Сполучник у давньоруській і сучасній українській мові.
75. Частки і вигуки в давньоруській і сучасній українській мові.